

Mümtaz Turhan

TANEL DEMİREL

Mümtaz Turhan (1908-1969) Erzurum'un Pasinler ilçesinde doğdu. Lisans ve doktora eğitimini psikoloji dalında Berlin ve Frankfurt üniversitelerinde tamamladıktan sonra, Cambridge Üniversitesi'nden ikinci bir doktora daha aldı. İstanbul Üniversitesi'nde görev yaptı. Akademik nitelikli çalışmalarından çok Türkiye'nin Batılılaşması konusundaki düşünceleri ile tanınır. Turhan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze Batılılaşma hareketlerinin başarılı olamadığı tespitten yola çıkarak yeni bir Batılılaşma stratejisinin ipuçlarını ortaya koymaya çalışmıştır.

Mümtaz Turhan'a göre toplumsal değişme "serbest" olabileceği gibi

"mecburi" veya "güdümlü" de olabilir. Serbest kültür değişmeleri arzu edilir olmasına rağmen bazen mecburi kültür değişmeleri de kaçınılmaz olabilmektedir. Ancak bu halde çok dikkatli olunmalıdır. Herhangi bir kültürün özüne ait, onun işlenmesi açısından hayati önemi bulunan "sert" unsurlar vardır. Bunların değişmesi/değiştirilmesi daima tepki ve direnç yaratır. Turhan'a (1972) göre Batılılaşma sürecinde genellikle "mecburi" kültür değişmesine maruz kalan Türk toplumunda kültürün bu "sert" tarafları dikkate alınmadan değişim gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bunun en başta gelen nedeni ise Batı'nın özünün ne olduğu ve nasıl alınacağı konusunda isabetli teşhisler yapılamamasıdır. İnsan unsurunun dışında, insanın zihniyetini dönüştürmeden Batı'nın sadece giyim kuşam, hayat tarzı gibi şekli özelliklerini, müesseselerini ve teknolojisini ülkeye taşıyarak Batılılaşacağımız varsayılmıştır.

Böylece "sathilik", "taklitçilik" sürecin temel özellikleri olarak ortaya çıkmıştır. "Hakiki Garplılışmanın bir mânâda bize has olan kıymetleri muhafa-

kendilerini herşeyden önce milliyetçi olarak tanımlamışlardır. Milleti nasıl tanımlanacağı konusunda baskın yorumla zaman zaman çelişkiye düşmüş olsalar da, milli devlet ve milliyetçilik vurgusu nedeniyle Türk İnkılabı'nın katkılarını kabul etmekten geri kalmamışlardır (Başgil, 1960: 170, Kaplan, 1996: 76, 86).

Değişimin kaçınılmazlığının vurgulanması, değişim sevdalı olmak, değişim için değişimi arzulamak anlamına da gelmemektedir. Değişimi ancak, daha şiddetli dönüşümleri -ihtilalleri- önlemek

için ehvenişer olarak kabul eden İngiliz muhafazakâr geleneğine benzer biçimde, muhafazakâr modernleşmeciler değişimin başlıbaşına bir amaç olarak alınması gerektiğini vurgulamışlardır. Örneğin Remzi Oğuz Arık, Türk milliyetçiliğinin idealinin geri dönmek olmadığını belirttikten sonra, "Türk milliyetçileri hayatı sonu gelmez inkılaplardan da ibaret bilmemektedirler" demektedir (Arık, 1981: 48). Mehmet Kaplan'a göre de "inkılap olsun diye inkılap yapmak, fanteziler uğruna bizim varlığımızın temellerini teşkil eden müesseseleri yıkmak cinnet-

za edip geliştirmekten ibaret olduğu" (Turhan, 1974:61) kavranılamamıştır. Eskinin yerine yenisi konulmadan eskiyi ayakta tutan kurumlar ve değerler sarsıldığı için toplum ne Batılı olabilmemiş, ne de neyse o kalabilmiştir. Böylece "manevi buhran" içinde olan bir toplum doğmuştur. Batılılaşma hareketlerinin başarısızlığı; bunu eskiye gereğinden fazla taviz verilmesine bağlayan, geleneğe karşı derinden bir nefret hisseden ve süregiden başarısızlıklar neticesinde Batı karşısında aşığılık kompleksi duyan "Garpcılık mu-taassıpları" zümresini yaratmıştır. Kendisine kabul ettirilmeye çalışılan yeninin faydalarını göremeyen halk, tam da bu sebeple yeniye karşı bir tepki içinde olmuş, var olan münevver-halk ikiliği daha da artmıştır.

Turhan'a göre gerçek anlamda Batılılaşma öncelikle millet olma ve milli kültürü oluşturma davasıdır. Batılılaşmanın diğer bir önemli boyutu olan ekonomik kalkınma büyük ölçüde milli kültürün oluşumuna bağlıdır. Bu yönüyle o kendisini her şeyden önce bir Türk milliyetçisi olarak tanımlar. "Medeni bir cemiyet olmakla millet

olmak arasında hiçbir fark yoktur" diyen Turhan (1980a: 401), Batı'nın ekonomik, siyasî ve kültürel baskısını hisseden toplumların ya sömürge olmayı kabul edeceklerini ya da her şeyden önce millî devleti/kültürünü oluşturma ve ekonomik kalkınma davası olarak algıladığı Batılılaşma yoluna gireceklerini söyler. Kendisini milliyetçi olarak nitelendiren birçok yazardan farklı olarak Turhan, milleti kendiliğinden, doğal olarak ortaya çıkaran, her zaman var olmuş olan bir olgu olmaktan ziyade, "sosyolojik bir birlik, sosyal psikolojik bir vakia..." (a.g.e., 406) olarak görür. O, milliyetçiliği veya milli kültürü toplumsal hayatın belli bir aşamasında ihtiyaç hissedildiği için elitler tarafından "oluşturulan" bir olgu olarak görmemekle birlikte, milliyetçiliğin bu boyutunun her zaman farkında olmuş birisidir. Bu sosyolojik milliyetçilik anlayışidir ki, Turhan'a Türkiye'nin millî devlete ancak "şeklen" kavuşabileceği, henüz "millî bir kültürün nüvesini dahi teşkil edemediği" çarpıcı tespitini yaptırır (a.g.e., 411). İşte bu denli hayati bir mesele olan Batılılaşma/millî kültürü oluşturma

ten başka bir şey değildir" (Kaplan, 1997: 87). Başgil (1960: 98) 1924 Anayasası'ndaki "Türkiye Cumhuriyeti Devleti inkılapçıdır" hükmünün, "revolution permanente" (sürekli devrim) olarak yorumlanabileceği endişesiyle "inkılaplar devletin himayesi altındadır" şeklinde formüle edilmesini savunmuştur.

Muhafazakâr modernleşmecilerin açıkça tanımlamadıkları ancak genellikle hızlı ve ani toplumsal değişimi ifade etmek için kullandıkları inkılap ve ihtilal olgularına kaygıyla yaklaşmalarının altında "yıkmanın kolay, yapmanın zor olduğu"

(Kaplan, 1992: 49) fikrinin yattığını söylemek yanlış olmaz. Fakat hızlı değişim olgusunun ve genellikle buna eşlik eden sosyal mühendislik anlayışı ile determinist-akılcı felsefenin olgunlaşmış bir eleştirisini bulabilmek zordur. Bu bağlamda, erken dönem yazarlarının daha gelişmiş ve tutarlı tezler geliştirebilmiş olduğunu belirtmek gerekir (bkz. İrem, 1999: 164-175). Eğilimin sonraki temsilcilerinde ise, daha çok inkılapçılık bayraktarlığı yapanlara karşı alınan bir siyasal tutum, teoride de inkılapçılığın eleştirisini zorunlu kılmış gibidir.

ma davasının başarısı, Batı'nın esas unsurlarının ne olduğu, hangi unsurların alınıp hangilerinin bırakılacağı gibi konularda doğru tespitler yapılmasına bağlıdır.

Ziya Gökalp'in "hars" ile "medeniyet" arasında yaptığı ayrımı benimseyen Turhan, Gökalp'ten farklı olarak Batı medeniyeti ile temasa geçildiğinde "lüzumlu faydalı unsurlar yanında, faydasız hatta zararlı" unsurların da girişini önlemenin güç olduğunu kabul eder (a.g.e., 457). Ancak yine de, Batı medeniyetinin sadece özünün alınmasına gayret göstermenin yerinde olacağını düşünür. Bu öz ise, "ilim, ameli hayata tatbikinden ibaret olan teknik, insan haklarını teminat altına alan hukuk ve hürriyettir" (Turhan, 1974: 49). Batı medeniyeti "tamamıyla ilme ve onun tatbikatına istinat" eder (Turhan, 1954: 10). Turhan "ilim ve ilim zihniyeti" unsuruna "hukuk ve hürriyet" unsuruna nazaran öncelik vermiş gibidir. Zira hakiki Batılılaşmaya ilişkin bütün önerileri ilim ve ilim zihniyetinin nasıl yerleştirilebileceği ile ilgilidir. Turhan'ın hukuk ve hürriyetin yerleşmesini, ilim zihniyetinin

bir türevi gibi gördüğünü, ilim zihniyeti oluştuğunda bunların da yerleşmiş olacağını varsaydığını söylemek abartılı olmasa gerektir.

Turhan'a göre Batı medeniyetinin unsurları, bu medeniyetin ayrılmaz parçası olan Hıristiyanlıktan bağımsızdır. Bunlar Japonya, Rusya ve İsrail örneklerinin de gösterdiği gibi Batılılaşmak isteyen Hıristiyan olmayan milletler tarafından da alınabilir. Hiçbir zaman bilime karşı olmamış olan İslâm dininin bunların alınmasını zorlaştırdığı iddiası bir safsatadan ibarettir. Dolayısıyla Turhan'ın önerdiği Batılılaşma, Batı'nın kurumlarını, yaşayış tarzını yüzeysel bir biçimde taklit etmek değil, ilim zihniyetini Türk topluma mâl ederek, kendi kültürü ve değerleriyle barışık bir biçimde bir sentez oluşturmaktır. Mamafih, Turhan eskiyi tamamen ortadan kaldırmanın istenilse de yapılamayacağını, her "yeninin aslında şekil ve muhteva değiştirmiş bir eskiden başka bir şey" (Turhan, 1954: 39) olmadığını ileri sürmüş ve önemli olanın bu sentezi yapabilmek olduğunu belirtmiştir.

Batı'nın özü başka kültürle trans-

Daha da önemli bir nokta bu gelenek içinde sosyal mühendislikçi eğilimleri oldukça yüksek olan fikir adamlarının -örneğin Mümtaz Turhan- çıkabilmesidir. Muhafazakâr modernleşmeci düşünceli her zaman meşgul eden kendiliğindencilik ile kuruculuk arasındaki gerilim 1946 sonrasında kuruculuk lehine sonuçlanmış gibidir. Bunun ilk anda akla gelen sebebi ise, "kendiliğindencilik" için gereken sürenin yeterli olmadığıdır. Sanayileşmenin daha tedrici olmasının tercih edilir olduğunu ancak, bu tedriciliğin "zorla, çabuk çabuk, milletin gözyaşına

bakmadan" sanayileşme gereğinden söz edenlerin eline koz verme ihtimalinin olması nedeniyle hızlı sanayileşmenin tercih edilmesi gerektiğini söyleyen Kaplan (1992: 83) bu durumu örnekler. Daha derinlemesine incelenmesi gereken bu konu modernleşme sürecinin henüz başında olan ülkelerde ne ölçüde muhafazakâr olunabileceği sorusuyla bağlantılıdır ve muhafazakâr modernleşmecilerin korunması gerekenlerin yanında ve belki de bunlardan daha fazla değiştirilmesi gereken birçok şey olduğu düşüncesinde oldukları fikrini uyandırmaktadır.³ Bu

fer edilebilen "ilim ve ilim zihniyeti" olarak tanımlanınca, gerçek Batılılaşmanın yolu da bunları toplum bünyesine yerleştirmekten geçmektedir. Bu noktada ilk adım eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasıyla atılacaktır. Turhan, eğitimin kişinin kendi kendisini geliştirmesine yarayan bir araç olma fonksiyonunu tamamen dışlamakla birlikte, onu daha çok kişiye toplum-içindeki görevlerini öğretecek, devletin/milletin kalkınmasına yarayacak bilgilerle donatacak bir faaliyet alanı olarak görme eğilimindedir.

Ekonomik kalkınmanın toplumsal hayata her alanında karşılaşılan sorunlara bilimsel çözümler önerebilecek uzmanların katkılarıyla gerçekleştirilebileceğine inanan Turhan'a göre, Türkiye'de "asgari olarak 250 ila 300 bin, birinci sınıf ilim adamının bulunması şarttır" (Turhan, 1974: 88). Bu nedenle Türkiye'yi kurtaracak "biricik kurtuluş yolu," (a.g.e., 56) "milleti yüzde yüz medeniyete ulaştıracak teşebbüs," (a.g.e., 121) her bilim alanında birinci sınıf uzman yetiştirmektir. Bu nasıl olacaktır? Öncelikle Avrupa ve Amerika'ya lisans ve doktora

eğitimi için öğrenci gönderilecek, bu öğrenciler yetişinceye kadar geldikleri zaman çalışacakları, başında Avrupa ve Amerika'dan kendi alanında uluslararası şöhrete sahip bilim adamlarının bulunduğu "araştırma enstitüleri" kurulacaktır. Enstitüler tarım, hayvancılık, sanayi, madencilik alanlarında olduğu gibi, sosyal sorunlar konusunda da ülkenin sorunlarını tespit edip hal çareleri önerecekler, uzmanları ve üniversite hocalarını yetiştireceklerdir. Bu uzmanların çalışmaları neticesinde, tarım, hayvancılık, madencilik ve diğer sanayi kollarında verimlilikle birlikte üretim de misliyle artacak, yeraltı/yerüstü zenginliklerinden sonuna kadar faydalanılacak, sosyal meselelerde de bilime dayalı politikalar üretilebilecektir. Öncelikle "münevverler" arasında etkisi hissedilen bilim zihniyeti zamanla diğer tabakalara nüfuz edecektir. Zira bir toplumda sayıları sınırlı da olsa gerçek bilim müesseselerinin mevcudiyeti, "ilmî zihniyetin teessüs etmesine ve yayılmasına kâfi gelebilmektedir" (Turhan, 1972: 358).

Bilim zihniyetinin yaygınlaştırılma-

nedenlerdir ki bilinçli müdahale ile hızlı toplumsal değişim olgusuna örneğin bir İngiliz muhafazakârlığı tarzında eleştirel yaklaşmamış görünmektedirler.

CUMHURİYETÇİ BATILILAŞMA PRATIĞİNİN ELEŞTİRİSİ

Türk İnkılabı'na sempati ile yaklaştığını gördüğümüz muhafazakâr modernlik düşüncesi, gerek inkılabın prensiplerinin gerekse önderlerinin tartışılmaz/eleştirilmez bir konuma getirilmesine karşı çıkmışlardır. Örneğin Başgil (1960: 170)

Türk İnkılabı konusundaki olumlu düşüncelerinin "eseri kutsileştirmeye ve mimar ilahlaşmaya kadar" gitmediğini belirterek "mimar dâhi de olsa insandır. Ve her insan eseri gibi, onun da eseri ilmi tenkide tâbidir. Bunu inkâr etmek, ilmi ve ilmi terakkiyi inkâr etmektir ve İslâm'da içtihat kapısını kapamak kadar, millet hayatı için tehlikelidir" demiştir. Benzer biçimde Arık (1981: 106) "devletçilik, laiklik, inkılapçılık gibi prensiplere birer ideal kutsiliği vermekten" uzak olduklarını belirtmiştir.

Cumhuriyetçi (veya Kemalist) proje-

sı ve uzman yetiştirilmesini ekonomik kalkınmayı gerçekleştirme yolundaki en önemli adım olarak algıladığı izlenimini veren Turhan'ın bu meyandaki somut önerilerinden biri, hem köy kalkınmasına yardımcı olacak hem de hızlı sosyal sorunlara karşı bir sübap işlevi görecektir olan "kültür, teknik ve sanayi" merkezleri kurulmasıdır (Turhan, 1980b: 181 vd). Takriben kırk civarında köye merkezî bir konumda kurulacak olan bu merkezlerde okul, kütüphane, tiyatro, hastane, yerel ihtiyaçları gidermeye yönelik atölye ve dökümhanelerin yanında ziraat ve hayvancılık uzmanları ve sosyal sorunlarla ilgilenmek üzere sosyal antropolog, psikolog da bulunacaktır. Öğretmen-hoca veya münevver-köylü ikiliğini sona erdirmek için klasik lise müfredatı yanında dinî bilgileri de öğretecek olan ilahiyat liselerinin kurulması da Turhan'ın önerileri arasındadır.

Turhan'ın bilim anlayışının pozitivist unsurlar taşıdığı açıktır. Bilimin, özellikle de sosyal bilimlerin matematiksel kesinlikten uzak olduğu, gerçeği

ancak kısmen kavrayabileceği gibi fikirler Turhan'da yankı bulmamış gibidir. Doğrudur, Turhan bilimin her şeyi kontrol ettiği, metafizik veya felsefî diğer düşünce biçimlerini ortadan kaldırdığı bir düzeni arzulamaz; özellikle dinin ve maneviyatın, bilimden farklı ihtiyaçlara cevap verdiğini ve her zaman önemini muhafaza edeceğini düşünür. Fakat bu kabullenme onun yaklaşımının pozitivist niteliğini değiştirmeye yetmez. Bu yönüyle o, hem geleneksel kültürün "nas" özellikleri taşıyan bilim anlayışından hem de Cumhuriyet elitinin bilimi "en hakiki mürşit" ilan edişinden fazlasıyla etkilendirilmiştir.

İkinci olarak Turhan, Batı'da bilimin Rönesans, kapitalizmin gelişimi, ulus-devletlerin doğuşu gibi olgularla yakından bağlantılı olduğu tezlerine değinmemekte; bilimsel faaliyetin, içinde evrildiği sosyal/siyasal çevreden bağımsız bir biçimde transfer edilebileceğine inanmaktadır. Bu sorun sadece İslâmiyetin ilim zihniyetine engel olup olmadığı noktasında ele alınmış, hangi sosyal/siyasal ilişkiler manzumesinin bilim zihniyetinin doğuşu-

nin Batı'nın ne olduğu, Batı'dan nelerin alınacağı konularında isabetli teşhisler yapmadığı iddiası, muhafazakâr modernleşme fikrinin çıkış noktası olarak görülebilir. Erken dönem düşünürlerinin tek bir Batı'nın varlığından söz etmenin mümkün olmadığını, yönetici kadro tarafından tek Batı olarak algılanan akılcı, ilerlemeci, evrenselci, maddeci geleneğin karşısında tam da bu özellikleri sorgulayan "diğer" Batı'nın olduğunu ve Türk modernleşmesinin diğer Batı'dan esinlenmesi gerektiğini savunduklarını biliyoruz (İrem, 1999). 1946 sonrası dönemde bu

değerlendirmeler yerini Batı'nın iyi tarafları/kötü tarafları sorusuna -Peyami Safa istisna olmak üzere- bırakmış gibidir. Bu tartışma da Tek Parti döneminde pek rağbet edilmeyen Ziya Gökalp'in hars-medeniyet ayrımı etrafında yapılmıştır.

Buna göre, kültür-medeniyet ayrımını (kimi yorumculara göre Atatürk'ü yanlış yorumlayarak) gözden kaçıran ve Tek Parti dönemi CHP'sinde cisimleşen hakim Cumhuriyetçi anlayış Batı'yı bir bütün halinde, kül olarak almaya teşebbüs etmiştir. Medeniyetler bir memlekete girerken gümrüklere uğramaz denilmiştir. Oy-

na/yerleşmesine daha elverişli olduğu sorusu sorulmamıştır. Böylece bilimi her türlü kültüre, her türlü toplumsal ilişkiler sistemine kolaylıkla sokulabilecek bir faaliyet alanı olarak gören ve geçerliliği konusunda ciddi şüpheler olan bir varsayım ulaşılmıştır.

Bununla bağlantılı bir diğer nokta da bilim, bilim zihniyeti ve ekonomik kalkınma arasında Turhan'ın varsaydığı ilişkilerdir. Turhan için ekonomik kalkınma uzmanlar yetiştirildiğinde, bilim zihniyeti yaygınlaştırıldığında neredeyse otomatik olarak ulaşılabilecek bir hedef hüviyetindedir. Özel teşebbüse dayalı, ılımlı bir devletçiliği de dışlamayan bir ekonomik rejimden yana olan Turhan, ekonomik kalkınmanın iktisadi, sosyal ve sınıfsal dinamikleri tartışmasına (sermaye birikim sürecinin kaçınılmaz maliyetlerinin nasıl paylaştırılacağı gibi) girmemiştir.

Mümtaz Turhan'da gördüğümüz diğer bir kritik varsayım, toplumun bilimsel prensiplerden yola çıkan iyi niyetli kişilerin önderliğinde arzu edilen doğrultuda değiştirilebileceği fikridir. Bilinçli insan eylemlerinin niyet edilmemiş, öngörülemeyen sonuçları ola-

bileceği düşüncesi yankı bulmadığı gibi, toplumsal yapı içinde değişime direnen güçlerin olabileceği, verili ilişkiler ağının bazı grup veya kişilerin çıkarına olduğu için korunuyor olabileceği ihtimali üzerinde de yeterince durulmamıştır. Turhan, siyasî iradenin kalkınmayı sağlayacağını düşündüğü politikaları gerçekten uygulamak isteyip istemeyeceği sorusunu bir "ikna" sorununa indirgeyerek, onların bilim tarafından ortaya konulan "gerçekliklere" gözlerini kapatamayacaklarını varsaymış görünmektedir.

Sonuç olarak Turhan'ın, pozitivist bilim anlayışı, sosyal mühendislikçi eğilimleri, iktisadi süreçleri anlama konusundaki sınırlılıklar ve karmaşık devlet-toplum ilişkilerini mekanik bir biçimde algılama açısından geleneksel olarak Türk düşüncesine hakim olan birçok zaafiyeti bünyesinde barındıran bir isim olduğunu söylemek gerekir. Bununla birlikte, 1980'lere kadar Türk sağının en etkili fikir adamlarından birisi olan Turhan'ın bu dönemin anlaşılmasında önemli bir figür olduğu gerçeği asla gözden kaçırılmamalıdır.

sa bizim kültürümüzün değiştirilmeye muhtaç olan yönleri olduğu gibi korunması gereken tarafları da mevcuttur. Batı medeniyeti bir bütün olarak alınması arzu edilmeyen bir medeniyettir, zira onun "cevheri ve cürufu" vardır (Başgil, 1960: 105). Bizim almamız gereken, "maddeye tapış, sefahat ve her çeşit levsiyat" olan cüruf değil cevherdir. Belki de cevheri almanın cürufu almaktan çok daha zor olması nedeniyle bu yapılamamıştır. Cumhuriyet nesilleri "Garp'ı Garplıların anladığı şekilde anlamamışlardır" (Kaplan, 1997: 21). "Hakiki Garplılaşmanın bir

mânâda bize has olan kıymetleri muhafaza edip geliştirmekten ibaret olduğu" unutulmuş; "sırf bize ait olduğu için birçok iyi şeyler muhafaza edilmemiştir" (Turhan, 1974: 61, aynı çizgide Kafesoğlu, 1970: 89-90, Kaplan, 1997: 68). Böylece Batılılaşma hareketleri arzulanan neticeleri veremediği gibi, kendi içinde bir dengeye sahip olan geleneksel sistemin eski bütünlüğü sarsılmış, toplum manevi bir boşluk içine sürüklenmiştir. Taklitçilik Batılılaşma sürecine damgasını vurmuş, aşağılık kompleksi, ahlaki buhran her yerde görülmüştür.